

İbn Vehb ed-Dineverî'nin Tefsîrinde İbn Abbâs'a İsnad Edilen Rivâyetlerin Râvî Açısından İncelenmesi

Dr. Öğr. Üyesi Mesut Tay | ORCID: 0000-0001-6423-7929 | mesuttay@hotmail.com

Bitlis Eren Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Tefsir Anabilim Dalı, Bitlis, Türkiye

ROR ID: <https://ror.org/00mm4ys28>

Öz

Nüzûl döneminden günümüze kadar Kur'ân-ı Kerim'i anlama gayretinin devam ettiği bilinmektedir. Bu bağlamda sahâbe ve tâbiinden gelen tefsire dair bilgiler önem arz etmektedir. Özellikle sahâbenin tefsire dair aktardığı bilgiler Kur'ân'ın anlaşılmasında temel ilkeleri oluşturmaktadır. Çalışmada ele alınan temel problem, cerh ve tadil ilminde sert bir şekilde eleştirilmiş bir isnad zincirinin tefsir literatüründe varlığını nasıl sürdürdüğünü açıklamaktır. Özellikle el-Kelbî ve es-Suddî es-Sağîr ikilisinin kaynaklarda ağır bir şekilde cerhe konu edilmiş olmasına rağmen ed-Dineverî tefsirinin omurgasını oluşturması tefsir rivayet ilişkisini yeniden düşünmeyi gerekli kılmaktadır. Bu çalışmada sahâbenin önde gelen isimlerinden Abdullah b. Abbâs'a isnad edilen rivâyetler araştırma konusu edilmektedir. Abdullah b. Muhammed b. Vehb'in (ö. 308/920) *el-Vâdih fî tefsîr 'il-Kur'ân'il-Kerîm* adlı eseri bu rivâyetleri ihtiva etmektedir. Tefsir ilminde otorite olduğu bilinen Abdullah b. Abbâs'a isnad edilen rivâyetlerin yer aldığı mezkûr eser hakkında akademik bir çalışmanın yapılmamış olması, bu çalışmayı önemli kılmaktadır. Söz konusu tefsirde İbn Abbâs'a isnad edilen tefsir rivâyetleri yekûn ve muhteva olarak önemli bir yere sahiptir. Bu rivâyetler Abdullah b. Abbâs → Ebû Sâlih Bâzân → Muhammed b. Sâib el-Kelbî → Muhammed b. Mervân es-Suddî es-Sağîr → Bilâl b. Yûsuf tarikiyle aktarılmaktadır. Rivâyetlerin aktarıldığı bu tarihte yer alan râvîlerin araştırma konusu yapılması önem arz etmektedir. Literatür taramasına dayanan bu çalışma, Abdullah b. Abbâs'a isnad edilen rivâyetlerin senesinde yer alan râvîleri araştırmaktadır. Sened zincirinde yer alan râvîlerin ilmi açıdan araştırılması eserin tanınmasına katkı sağlanması beklenmektedir. Makalede, mezkur eserin ilim çevrelerinde yeterince kabul görmemesinin, cerh-ta'dil bakımından zayıf addedilen bir isnad zinciriyle nakledilen rivâyetleri ihtiva etmesinden kaynaklandığı sonucuna ulaşılmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Tefsir, Rivâyet, İbn Abbâs, İbn Vehb ed-Dineverî, *el-Vâdih fî tefsîr 'il-Kur'ân*.

Atf Bilgisi: Tay, Mesut. "İbn Vehb ed-Dineverî'nin Tefsîrinde İbn Abbâs'a İsnad Edilen Rivâyetlerin Râvî Açısından İncelenmesi". *Marifetname* 13/1 (Haziran 2026), 249-270.

<https://doi.org/10.47425/marifetname.vi.1858826>

Geliş Tarihi	07.01.2026
Kabul Tarihi	25.03.2026
Yayın Tarihi	30.06.2026
Değerlendirme	İki Dış Hakem / Çift Taraflı Körleme
Yapay Zeka Kullanımı	Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde yapay zeka tabanlı herhangi bir araç veya uygulama kullanılmamıştır. Çalışmanın tüm içeriği, yazar(lar) tarafından bilimsel araştırma yöntemleri ve akademik etik ilkelere uygun şekilde üretilmiştir.
Etik Beyan	Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur. (Mesut Tay)
Benzerlik Taraması	Yapıldı – iThenticate
Etik Bildirim	marifetnameetikbildirim@gmail.com
Çıkar Çatışması	Çıkar çatışması beyan edilmemiştir.
Finansman	Bu çalışmayı desteklemek için dış fon kullanılmamıştır.
Telif Hakkı & Lisans	Yazarlar dergide yayınlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmaları CC BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlanmaktadır.

An Analysis of the Transmitters of the Reports Attributed to Ibn ‘Abbās in Ibn Wahb al-Dīnawarī’s Tafsīr

Asst. Prof. Mesut Tay | ORCID: 0000-0001-6423-7929 | mesuttay@hotmail.com
Bitlis Eren University, Faculty of Theology, Department of Tafsīr, Bitlis, Turkey
ROR ID: <https://ror.org/00mm4ys28>

Abstract

The interpretation of the Qur’ān has remained a central endeavor from the period of revelation to the present day. In this context, information on tafsīr transmitted from the al-Şahāba and the al-Tābi‘ūn is important. Especially the explanations transmitted from the Companions form the basic principles for understanding the Qur’ān. The main problem of this study is to address how an isnād chain that has been severely criticized in the science of al-jarḥ wa al-ta’dīl has continued to exist in the tafsīr literature. In particular, although the duo al-Kalbī and al-Suddī al-Şaghīr faced heavy criticism in the sources, their role as the backbone of al-Dīnawarī’s tafsīr makes it necessary to rethink the relationship between tafsīr and riwāya. This study examines the reports attributed to ‘Abd Allāh b. ‘Abbās, one of the prominent figures among the şahāba. These reports are contained in the work of ‘Abd Allāh b. Muḥammad b. Wahb (d. 308/920) entitled al-Wāḍiḥ fī Tafsīr al-Qur’ān al-Karīm. The fact that no comprehensive study has yet analyzed on this work, which includes reports attributed to Ibn ‘Abbās, who is known as an authority in tafsīr, makes this research important. The investigation focuses on the transmission chain: ‘Abd Allāh b. ‘Abbās → Abū Şāliḥ Bādhān → Muḥammad b. Sā’ib al-Kalbī → Muḥammad b. Marwān al-Suddī al-Şaghīr → Bilāl b. Yūsuf. The transmitters in this chain are examined in this study. The study examines the transmitters in the chain of the reports attributed to Ibn ‘Abbās. By evaluating the scholarly status of these narrators, this article aims to facilitate a broader recognition of al-Dīnawarī’s work. The article concludes that the reason the aforementioned work did not receive sufficient acceptance in scholarly circles is that it contains reports transmitted through a chain of transmission regarded as weak in terms of al-jarḥ wa al-ta’dīl.

Keywords: Tafsīr, Rivāyat, Ibn ‘Abbās, Ibn Wahb al-Dīnawarī, *al-Wāḍiḥ fī Tafsīr al-Qur’ān*.

Citation: Tay, Mesut. “An Analysis of the Transmitters of the Reports Attributed to Ibn ‘Abbās in Ibn Wahb al-Dīnawarī’s Tafsīr”. *Marifetname* 13/1 (June 2026), 249-270.

<https://doi.org/10.47425/marifetname.vi.1858826>

Date of Submission	07.01.2026
Date of Acceptance	25.03.2026
Date of Publication	30.06.2026
Peer-Review	Double anonymized - Two External
Use of Artificial Intelligence	No AI-based tools or applications were used in the preparation of this study. All content was produced by the author(s) in accordance with scientific research methods and academic ethical principles.
Ethical Statement	It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited. (Mesut Tay)
Plagiarism Checks	Yes – iThenticate
Conflicts of Interest	The author(s) has no conflict of interest to declare.
Complaints	marifetnameetikbildirim@gmail.com
Grant Support	The author(s) acknowledge that they received no external funding in support of this research.
Copyright & License	Authors publishing with the journal retain the copyright to their work licensed under the CC BY-NC 4.0 .

Giriş

İnen vahiyle birlikte Hz. Peygamber'in âyetleri tebliğ ve tebyîn ettiği bilinmektedir.¹ Teşekkül döneminde tefsirin, Hz. Peygamber, sahâbe ve tâbiünden nakledilen rivâyetlerle gerçekleştirildiğini söylemek mümkündür. Daha sonraları dil kaidelerine, müfessirin ictihad ve değerlendirmesine dayanan yorumlama biçiminin giderek önem kazandığı kabul edilir.² Tefsir faaliyetinin hicri 4. asır ve sonrasında da sürekliliğini koruyarak farklı yöntem ve yaklaşımlarla varlığını sürdürdüğü bilinmektedir. Bu çalışmada h. 4/10. asrın başlarında vefat eden ed-Dineverî'nin tefsirinde Abdullah b. Abbâs'a isnad edilen rivâyetlerdeki râvîler araştırma konusu edilmektedir.³ Çalışmanın en belirgin sorunu, ed-Dineverî tefsirinde yer alan ve Abdullah b. Abbâs'a isnad edilen rivâyetlerin sadece bir tarikle gelmiş olması değil; bu tarihin isnad açısından problemliliği olmalıdır. Bu makalede üzerinde durulan husus da bu tarihte yer alan râvîlerdir.

ed-Dineverî'nin tefsirinde yer verilen Abdullah b. Abbâs → Ebû Sâlih Bâzân → Muhammed b. Sâib el-Kelbî → Muhammed b. Mervân es-Suddî es-Sağır → Bilâl b. Yûsuf tariki, esere yönelik yapılan olumsuz değerlendirmelerin temel gerekçesi olarak gösterilir. Bu tefsir için yapılan değerlendirmeler el-Kelbî (ö. 146/763) ve es-Suddî es-Sağır'ın (ö. 186/802) cerhi üzerinden sürdürülmektedir. Bu tarihin neden ve nasıl kaynak olarak kabul edildiği sorusu ise ikinci planda kalır. Oysa ed-Dineverî'nin tefsirinde cerh edilen senedin bilinçli bir tercihle kullanıldığı anlaşılmaktadır. Eserde sûrelerin tefsirine istisnasız biçimde “عن ابن عباس” rivayetiyle başlaması, tefsir öncesinde sûrenin nerede nâzil olduğuna yer vermesi ve rivayetin genellikle belirli bir isnad kalıbı

¹ İsmail Cerrahoğlu, “Tefsir ve Hadis Kitabetine Karşı Peygamber ve Sahabe'nin Durumu”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 9 (1962), 39-46; Abdulhamit Birışık, “Tefsir”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2011), 40/283-284; Mahmut Öztürk, “Peygamberlerin Tebliğ Sürecinde Bazı Ortak Noktalar”, *Harran İlahiyat Dergisi* 46 (01 Aralık 2021), 141-143.

² Halis Albayrak, “Tefsir İlminin Sınırlarına Dair”, *Tefsir Nasıl Bir İlimdir?* (İslâmî İlimlerde Metodoloji III/3 Sempozyumu, İstanbul, Hatice Ece Erçin, “Hicrî İkinci Asırda Sünnî-Şîî Paradigmanın Tefsir Rivayetlerine Etkisi: İbn Abbâs Örneği”, *Tefsir Araştırmaları Dergisi* 6/1 (01 Nisan 2022), 374-375. 2010), 78-79; Mehmet Paçacı, “Klasik tefsir neydi?”, *İslamî İlimler Dergisi* 1/3 (01 Nisan 2007), 8-12.

³ Abdullah b. Abbas'ın tefsir ilmindeki yeri ve önemi için ayrıca bk. Ali Özek, “Dirayet Müfessiri İbn Abbas”, *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 4 (03 Ocak 2014), 66-74; Davut Şahin, “Mâtürîdî'nin İbn Abbas Rivayetlerine Yaklaşımı”, *Atabe* 8 (01 Aralık 2022), 97-98; Sümeyra Nalbant, “Sahâbe-Tâbiîn Arasındaki Hoca-Talebe İlişkisinde İhtilaf: İbn Abbas ve Mücâhid Örneği”, *Tefsir Araştırmaları Dergisi* 9/2 (01 Ekim 2025), 480-484.

etrafında tekrarlanması asıl amacının bu bilgileri korumak olduğunu ortaya koymaktadır.

Bu bağlamda rivâyet tercihinde hangi ilmi ölçütlerin dikkate alındığı hususu râvî değerlendirilmesi için önem arz etmektedir. Bahsi geçen isnad zincirinin ilim ehli tarafından tekzip edilmesinin *el-Vâdih fi tefsîr*'in ilgi görmemesine neden olduğu ifade edilebilir. Tabi, *el-Vâdih fi tefsîr* ve müellifinin itibar görmemesini bir nedene bağlamak yanıltıcı olabilir. Çünkü eserin ve müellifinin ilim ehli tarafından ilgi görmemesinin pek çok sebebi olması mümkündür. İlim ehlinin İbn Vehb hakkındaki düşüncesi ve onun yaşadığı dönemin ilmi anlayışının da buna etki ettiği söylenebilir. Abdullah b. Abbâs'a isnad edilen rivâyetlerin senedinde yer alan râviler hakkında yapılan değerlendirmelere de önem atfedilmektedir. Makalede konunun anlaşılması için ed-Dineverî ve onun tefsiri hakkında yeterli malumata yer verilmektedir. Çalışma bütünlüğünün bozulmaması adına müellifin tefsirciliği konusuna ise mümkün mertebe girilmemektedir.

Tespit edilebildiği kadarıyla Türkiye'de ed-Dineverî'nin *el-Vâdih fi Tefsîr* adlı eseri ile ilgili akademik düzeyde bir çalışma yapılmamıştır. Ancak ed-Dineverî'nin tefsir yöntemini tespit etmek için Sudan'da bulunan Omdurman İslam Üniversitesi, Usulu'd-Din Fakültesinde bir dizi akademik çalışmalar yapılmıştır. Bu çalışmalar şu şekilde sıralanabilir: Yûsuf Mi Muhammed, ed-Dineverî'nin tefsir anlayışını tespit etmek için 2008 yılında Omdurman İslam Üniversitesi, Usulu'd-Din Fakültesinde *İhtiyârâtu'l-imâm ibn Vehb ed-Dineverî fi't-tefsîr min hilâli kitâbihi'l-vâdih fi tefsîri'l-Kur'âni'l-Kerîm min fâtihati'l-kitâb hattâ el-âyet 147 min sûreti'*-Nisâ adlı doktora çalışmasını yapmıştır. Araştırmacı, bu tezinde Fatiha sûresinden Nisa sûresinin 147. âyetine kadar olan kısmı inceleme konusu yapmıştır. Bu doktora çalışmasında Dineverî'nin tefsir anlayışı ve tercihleri inceleme konusu yapılmıştır. Aynı üniversite bünyesinde Ahmed Muhâsin Hasan Muhammed tarafından 2010 yılında *İhtiyârâtu'l-imâm ibn Vehb ed-Dineverî fi't-tefsîr min hilâli kitâbihi'l-vâdih fi tefsîri'l-Kur'âni'l-Kerîm el-eczâ mine's-sâdis aşer ile'l-işrîn mine'l-Kur'âni'l-Kerîm* adlı doktora çalışması yapılmıştır. Araştırmacı, bu çalışmasında ed-Dineverî'nin tefsir tercihleri ve yöntemini tespit etmeyi amaçlamaktadır. Bu çalışmanın Yusuf Mi Muhammed çalışmasının devamı niteliğinde olduğu ifade edilebilir. Yine aynı üniversitede Saîd Hudâ Abdurrahmân Mahecûb, 2011 yılında *Dirâse tahliliye li-'t-tefsîr el- imâm ibn Vehb ed-Dineverî: mukârine me'a et-tefsîr el-uhrâ fi'l-eczâi mine's-sâdis ve'l-işrîn ve hattâ es-selâsîne mine'l-Kur'âni'l-Kerîm* adlı doktora çalışmasını yapmıştır. Bu çalışmada ed-Dineverî'nin tefsiri diğer

tefsirlerle karşılaştırılmaktadır. Araştırmacı bu çalışmasıyla ed-Dineverî tefsirinin diğer tefsirlere olan benzer ve farklı yönlerini tespit etmeyi amaçlamaktadır. Böylece ed-Dineverî'nin diğer müfessirlerden ayrıldığı hususları tespit etmektedir. Bu üniversite bünyesinde yapılan diğer bir çalışma ise Akib Menâl Abbas Hamza'nın 2011 yılında hazırladığı *İhtiyârâtü Abdullah b. Vehb ed-Dineverî fi't-tefsîri'l-Kur'âni'l-Kerîm mine'l-cüz'il-hâdî ve'l-işrîn ile'l-hâmis ve'l-işrîn: dirâse mukârine* başlıklı doktora tezidir. Yazar, ed-Dineverî'nin tefsirini diğer tefsirlerle karşılaştırmaktadır. Bu çalışmanın temel gayesi ed-Dineverî'nin tefsirciliğini tespit etmektir. Bu makale İbn Abbâs'a isnad edilen rivâyetin senedinde yer alan râvîleri konu etmesi yönüyle yukarıda söz edilen çalışmalardan ayrılmaktadır. Abdullah b. Abbâs'a isnad edilen rivâyet senedinin ilim ehli tarafından eleştirilmesinin söz konusu eserin tanınırlığına etkisini araştıran bu makale, yukarıda ifade edilen çalışmalardan farklılık arz etmektedir.

Makale konusunun anlaşılması için önce ed-Dineverî ve ona nispet edilen eseri hakkında bilgi vermek gerekir. Çünkü İbn Abbâs'a isnad edilen mezkûr rivâyetlerin isnad zinciri doğru bir zeminde değerlendirilebilmesi, ilgili eserin telif gayesi, rivâyet yöntemi ve nakil silsilesinin tespitiyle yakından irtibatlıdır. Bu bağlamda makalede, söz konusu rivâyetlerin râvî merkezli tahliline ve cerh-ta'dîl çerçevesinde hükme bağlanmasına zemin teşkil etmesi amacıyla Abdullah b. Vehb ed-Dineverî'nin hayatı, ilmî şahsiyeti, rivâyet ehliyeti ve hakkında zikredilen cerh ve ta'dîl değerlendirmelerine yer verilmektedir.

1. Abdullah b. Vehb ed-Dineverî

Abdullah b. Muhammed b. Vehb ed-Dineverî'nin⁴ (ö. 308/920), Batı İran'da Cibâl bölgesi sınırları içinde yer alan Dinever'de doğduğu bilinmektedir.⁵ Dinever'de doğması münasebetiyle Dineverî olarak nisbelenmiş ve tanınmıştır.⁶ Yaşadığı dönemin önde gelen âlimlerinden hadis, fıkıh ve kıraat başta olmak üzere çeşitli alanlarda ilim tahsil ettiği aktarılmaktadır.⁷ Kaynaklar,

⁴ Muhammed b. Ahmed b. Osmân ez-Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, thk. Mecmuatu mine'l-muhakikîn bi işrafi'ş-Şeyh Muhammed el-Arnâvûtî, (Müessesetu'r-Risâle, 1985), 14/400; Ahmed b. Alî b. Muhammed İbn Hacer, *Lisânu'l-mizân*, thk. Dâiretu'l-Marife (Beyrut: Müessesetu'l-A'lemi li'l-Matbûât, 1971), 4/573; Halîl b. Abdullah b. Ahmed el-Kazvîni, *el-İrşâd fi marifeti ulemâi'l-hadîs*, thk. Muhammed Sâid Ömer İdrîs (Riyad: Mektebetu'r-Rüşd, 1409), 2/627.

⁵ Şihabüddîn Ebû Abdullah Yâkût b. Abdullah Hamevî, *Mu'cemu'l-büldân* (Beyrut: Daru Sâdr, 1995), 2/545.

⁶ Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 14/400.

⁷ Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 14/400.

ed-Dîneverî'yi muhaddis ve müfessir olarak tanıtmaktadır.⁸ Dîneverî 308/920 senesinde vefat etmiştir. ed-Dîneverî'nin yaşadığı dönemin önemli âlimlerinden biri olduğu ve eseriyle İslami ilimlere katkıda bulunduğu söylenmektedir.⁹ ed-Dîneverî, sahip olduğu ilmi birikimini talebelerine aktaran,¹⁰ âlim ve hâfiz birisi olarak bilinmektedir. Ayrıca çeşitli alanlarda yenilikçi çalışmalar yapmasından dolayı maharetli bir âlim olarak tanınmaktadır. İlmi birikimi ve hızından dolayı hakkında çokça söz söylenen ed-Dîneverî,¹¹ Irak, Şam ve Mısır gibi birçok yeri gezdiği için “gezgin” biri olarak da anılmaktadır.¹² Seyahatleri sırasında farklı tecrübeler edindiği ifade edilmektedir.¹³

Müfessirin ilmi kişiliği dikkate alındığında, kaynaklarda onunla ilgili olumlu ifadeler yer verilmekle birlikte,¹⁴ olumsuz düşüncelerin ağırlıkta olduğu söylenebilir.¹⁵ Nitekim ed-Dârekutnî (ö. 385/995), ed-Dîneverî'nin hadis uydurduğunu,¹⁶ el-Mizzî (ö. 742/1341), ise *el-Vâdih fî tefsîr* adlı eserde yer alan rivâyetlerin zayıf râvîler tarafından aktarıldığını belirtir.¹⁷ Bu bağlamda, sonraki dönemlerde telif edilen eserlerde onun tefsirinden çok fazla istifade edilmediği görülmektedir. Ancak Sa'lebî'nin, (ö. 427/1035) *el-Keşf ve'l-beyân* adlı eserinde Abdullah b. Muhammed b. Vehb'in tefsirinden istifade ettiğine dair bilgi,¹⁸ bazı müfessirlerin bu eserden istifade ettiğini göstermektedir.

2. *el-Vâdih fî Tefsîri'l Kur'âni'l-Kerîm*

İbn Vehb'in *el-Vâdih fî tefsîri'l Kur'âni'l-Kerîm* adlı eseri klasik tefsir geleneğinin belirgin özelliklerini taşımaktadır. Eser, İbn Abbâs'a isnad edilen rivayetleri muhafaza etmesi bakımından dikkat çekmektedir. Bu tefsir

⁸ Fuat Sezgin, *Târîhu'l-turâsi'l-arabi* (Suudi Arabistan: Câmîiatu'l-İmâm Muhammed b. Suud el-İslâmiyye, 1991), 1/97.

⁹ Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 14/400.

¹⁰ Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 14/400.

¹¹ ez-Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 14/400; İbn Hacer, *Lisânu'l-mizân*, 4/573.

¹² Kazvîni, *el-İrşâd fî marifeti ulemâi'l-hadîs*, 2/627.

¹³ Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 14/400.

¹⁴ Ebû Muhammed et-Tayyib b. Abdullah Bâ Mahreme, *Kâledetu'n-nehr fî vefayâti a'yâni'd-dehr* (Cidde: Dâru'l-Minhâc, 1428), 3/25; İbn Hacer, *Lisânu'l-mizân*, 4/573.

¹⁵ Muhammed b. Ahmed b. Osmân Zehebî, *Mizânu'l-i'tidâl fî nakdi'r-ricâl*, thk. Alî Muhammed el-Becâvî (Beyrut: Dâru'l-Marife, 1382), 2/494; Muhammed b. Mukerrem b. Alî İbn Manzûr, *Muhtasarü târihu Dimeşk*, thk. Rûhiye en-Nehâs, Riyâd Abdülhamîd, Muhammed Mufî' (Şam: Dâru'l-Fikr, 1984), 13/339.

¹⁶ Zehebî, *Mizânu'l-i'tidâl fî nakdi'r-ricâl*, 2/495; Alî b. Hüseyin b. Hibetullah İbn Asâkir, *Târîhu Dimeşk*, thk. Amr b. Garâme el-Umrevî (Dâru'l-Fikre, 1984), 13/339.

¹⁷ Yûsuf b. Abdurrahmân b. Yûsuf Mizzi, *Tezhibu'l-Kemâl fî esmâi'r-ricâl*, thk. Beşşâr Avvâd Marûf (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1400), 1/313.

¹⁸ Ahmed b. İbrahim Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-beyân an tefsîri'l-Kur'ân*, thk. Komisyon (Cidde: Daru't-Tefsîr, 2015), 7/72-73, 9/71-72, 11/247, 23/39, 23/41, 23/73/74, 23/397, 26/408-409, 26/559-560.

incelendiğinde ed-Dîneverî'nin amacının tefsir geleneğinde yaygın olan İbn Abbâs rivayetlerini kayıt altına almak olduğu ifade edilebilir. ed-Dineverî tefsiri bu yönüyle dirayet ağırlıklı tefsirlerden açık biçimde ayrılmaktadır. Eser, rivayeti merkeze alan erken dönem tefsirinin bir örneği niteliğindedir. ed-Dineverî tefsirinde baştan sona kadar belirli ve tutarlı bir yöntem izlenmektedir. Her sûrenin tefsirine geçilmeden önce sûrenin Mekkî veya Medeni oluşuna dair bilgilere yer verilmektedir. Sûrelerin “عن ابن عباس” ifadesiyle başlaması, tefsirin temel referansının İbn Abbâs olduğunu göstermektedir.¹⁹

Eserde yer alan rivayetlerin önemli bir kısmı, mezkûr tarik üzerinden aktarılmaktadır. Eserde rivayete yer verme yöntemi dikkate alındığında, ed-Dineverî'nin bu tariki savunma ya da meşrulaştırma amacını taşımadığı belirtilebilir. Onun amacının bu tarikle gelen rivayetleri toplamak olduğu söylenebilir. ed-Dineverî'nin kitabı kaynaklarda *Tefsîru İbn Vehb* ve *el-Vâdih fi tefsîri 'l-Kur'âni 'l-Kerîm*²⁰ olarak bilinmektedir.²¹ ed-Dineverî tefsiri klasik dönemde telif edilen eserlerdendir. Bu dönemde yazılan tefsirlerin genel özelliğinin nüzûl zamanına dönme çabası olduğu ifade edilmektedir. Müfessirler sınırlı sayıda rivâyetten istifade ederek âyetin nüzûl anına dair veriler sunmaya çalışmaktadır. Âyetin nüzûlüne sebep olan husus aynı olduğundan, tefsirler aynı bağlama odaklanmaktadır. Bu nedenle telif edilen tefsirler benzerlik göstermektedir.²² ed-Dineverî'nin tefsir metodolojisi, bu dönemde telif edilen tefsir eserlerinin yöntemine benzerlik göstermektedir. ed-Dineverî de âyeti tefsir

¹⁹ Ebû Muhammed Abdullah b. Muhammed b. Vehb Dîneverî, *Tefsîru İbn Vehb*, thk. Ahmed Ferîd (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2003), 1/14, 16, 17, 97, 140, 186, 218.

²⁰ Âdil Nuveyhid, *Mu'cemu'l-mufessirîn* (Beyrut: Mûsesetu Nuveyhid es-Sikâfiyye, 1988), 1/320.

²¹ Ahmed Ferîd, tahkik için Haydarabat'daki Mektebetü'l-Asfiyye'de bulunan 1/3180 numaralı, beşinci asırda yazılan 700 sayfalık yazma nüshayı referans aldığını belirtmektedir. Eser, Beyrut'ta Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye yayın evi tarafından 2003 yılında iki cilt şeklinde yayınlandı. Muhakkik, *el-Vâdih fi tefsir* adlı eserin yazma nüshasının kapak resminden yararlanarak eserin adını tespit eder. Zirikî'nin *el-A'lâm* adlı eserinde bu tefsirden söz ettiğini belirten muhakkik, İngiliz müsteşrik Thomas Arnold'un da *Arapça Nadir Yazmalar* adlı kitabında ve Haydarabad'da bulunan Osmanlı ansiklopedisinin bu eserden bahsettiğini ifade eder. Amacını selef mirasını tanıtmak olarak takdim eden muhakkik, *el-Vâdih fi tefsir*'in ilim dünyasına katkı sağlayacağını ileri sürer. Telif edildiği döneme vurgu yaparak, Kur'ân'ı yorumlayan en eski kitaplar listesinde bu yapıtın da olduğunu kaydeden muhakkik, eserde senedin güvenilir olup olmadığına bakılmaksızın Kelbî'den (ö. 146/763) gelen ve İbn Abbâs'a (ö. 68/687-688) isnad edilen rivâyetlerin yer aldığını belirtir. Aynı şekilde eser hakkında bilgi veren kaynaklar bu eseri ed-Dîneverî'ye nispet etmektedir. ed-Dineverî'ye nispet edilen eser içerik itibarıyla Abdullah İbn Abbâs'a isnad edilen rivâyetlerin yer aldığı *Tenviru'l-mikbâs* adlı kitapta yer alan rivâyetleri ihtiva etmektedir. Ahmed Ferîd, “Mukaddime”, *Tefsîru İbn Vehb*, thk. Ahmed Ferîd (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 2003), 1/9.

²² Paçacı, “Klasik Tefsir Neydi?”, 16-17.

ederken diğer müfessirler gibi nüzûl anına dönebilmek için rivâyetlere yer vermektedir. ed-Dineverî'nin tefsiri rivâyet tercihi, Arap dilini kullanma kabiliyeti ve kelime tefsirindeki üslubuyla diğer eserlerden ayrılmaktadır. ed-Dineverî tefsirinin, yöntem ve muhteva bakımından erken dönem tefsir geleneğine sıkı biçimde bağlı olduğu söylenebilir. Onun tefsiri, âyetleri açıklarken neredeyse bütünüyle İbn Abbâs'a isnad edilen rivayetlerden el-Kelbî → es-Suddî es-Sağîr tarikiyle gelen bilgilere dayanmaktadır.

Tefsirinde rivayetleri kullanma yöntemi dikkate alındığında onun bu haberleri eleştirmeden eserine aldığını göstermektedir. Bu bağlamda müfessir, herhangi bir rivayeti diğerine tercih ettiğini belirtmemektedir. Eserde benimsenen bu yöntem, haberlerin sıhhatinin tamamen göz ardı edildiği şekilde değerlendirilmelidir. Tefsirinde takip ettiği metot, onun bilinçli olarak rivayetleri yorumlamaktan kaçındığını göstermektedir. Nitekim müellif, el-Kelbî-es-Suddî-es-Sağîr tarikiyle gelen rivayetleri “ister sahih olsun ister olmasın” ifadesiyle kayda geçirdiğini belirtmektedir. Buradan hareketle müellifin amacının rivayetleri tetkik etmek olmadığı söylenebilir.²³ Bu durum müellifin rivâyetleri tetkik etmekten ziyade aktarmayı amaçladığını göstermektedir.

Nitekim ed-Dineverî, sûrelerde geçen âyetleri tefsir etmeden önce, o sûrenin Mekkî ve Medenî olduğuna dair bilgi vermektedir.²⁴ Bilindiği üzere sûrenin Mekkî ve Medenî bilgisi âyetin muhatap topluma olan bağlantısı hakkında kıymetli bilgiler vermesinin yanı sıra, sure içeriğinin ve ilişkiler örgüsünün anlaşılmasına da yardımcı olmaktadır. Bu bağlamda, nüzûl döneminde yaşanan tarihi ve sosyal ilişkiler örgüsü hususunda verilen malumat, âyetin hangi şartlarda nazil olduğunun anlaşılmasına etki etmektedir. Nüzûl dönemi bilgisi olarak nitelendirilen bu veriler, âyetin ilk muhatap ile bağlantısını ortaya koymaktadır.²⁵

Bu doğrultuda ed-Dineverî tefsirinde sebebi nüzûl rivayetleri, nüzûl döneminin önemli simaları ile Yahudi ve Hristiyanlarla ilgili bilgiler yer almaktadır. Bu tür bilgileri aktarırken müellifin şahsi yorumu belirgin bir biçimde sınırlı kalmaktadır. Ayrıca ed-Dineverî, âyeti parçalara bölerek tefsir etmektedir. Hac, 22/1-2. âyetinde kıyamet saati (إِنَّ زَلْزَلَةَ السَّاعَةِ) hatırlatılır; kıyamet hakkında (سَيِّئَةٌ عَظِيمَةٌ) bilgi verilir. Sura üfürülmesiyle (يَوْمَ تُرْوَنَهَا) bazı şeylerin görülmeye başlanacağı belirtilir, çocuğuyla ilgilenen (تَذْهَلُ), her annenin

²³ Ebû Muhammed Abdullah b. Muhammed b. Vehb Dineverî, *Tefsîru İbn Vehb*, thk. Ahmed Ferid (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2003), 9.

²⁴ Dineverî, *Tefsîru İbn Vehb*, 1/97, 140.

²⁵ Dineverî, *Tefsîru İbn Vehb*, 1/18, 68, 105, 113,155, 159, 164, 178, 182-184.

(كُلُّ مُرْضِعَةٍ), yavrusundan ayrılacağı (عَمَّا أَرْضَعَتْ), her gebe olanın yavrusunu doğuracağı (وَتَضَعُ كُلُّ ذَاتِ حَمْلٍ حَمْلَهَا), insanların ayakta (وَتَرَى النَّاسَ) bilinci ve hareketi değişen sarhoşlar gibi (سُكَارَى) görüneceği, aslında bunların sarhoş olmadıkları (وَمَا هُمْ بِسُكَارَى) fakat Allah'ın azabı karşısında, kontrolünü kaybetmiş, sarhoşlar gibi (وَلَكِنَّ عَذَابَ اللَّهِ شَدِيدٌ) şaşkınlık içinde olacakları bilgisine yer vermesi âyeti bölerek tefsir etmesine örnek gösterilebilir.²⁶ Tefsir edilen âyet bölümünün anlamı, bağlamı ve içeriği üzerinde durmaktadır. Âyetlerin bölümlere ayrılarak tefsir edilmesi, burada yer alan mevzunun anlaşılmasını kolaylaştırmaktadır. Kimi âyetlerin tefsiri bağlamında verilen örnekler bu cihetten değerlendirilebilmektedir.²⁷

ed-Dineverî, tefsirini büyük ölçüde rivâyet yoluyla gelen veriler üzerine inşa etmektedir. Bu yöntemin bir örneği olarak, Abdullah b. Abbâs'a isnad edilen tefsir rivâyeti zikredilebilir. Nitekim rivâyete göre “Berâe” âyeti, Mekkeli müşriklerin Hz. Peygamber'le yaptıkları anlaşmayı ihlal etmeleri üzerine nâzil olan bir fesih ilanı olarak yorumlanmaktadır. Rivâyette kabîlelerle yapılan anlaşmanın geçerlilik süreleri hakkında bilgi verilmektedir. Kabîleler tabi oldukları anlaşmayı bozunca “berâe” âyetiyle anlaşma süresi dört ay veya daha az olanlar dört ay, anlaşması olmayanlar elli gün ve anlaşma süresi dokuz ay olan Benî Kinâne kabîlesine ise dokuz ay süre verildiği belirtilmektedir. Bu rivâyet nüzûl zamanında yaşananlardan söz ederek âyetin anlaşılmasını sağlamaktadır.²⁸ Bazı âyetlerin tefsirinde her ne kadar rivâyet senedine yer verilmesine de bu malumatların nakil yoluyla gelen bilgiler olduğu anlaşılmalıdır.²⁹ Netice itibarıyla rivâyetlerde yer alan veriler, dönemin sosyal, kültürel ve diğer dinamiklerinin anlaşılmasını sağlamaktadır.³⁰ Onun âyetleri doğrudan nüzûl dönemindeki muhataba bağlaması, metnin anlam alanını sınırlandırdığını göstermektedir. Tefsirindeki bu nitelik, eserin erken dönem rivayet tefsirlerinin nüzûl zamanına gitmeye çalışan tefsirlerin özelliğiyle uyumlu olduğunu göstermektedir.

ed-Dineverî tefsirinde âyetlerde geçen kelimelerin anlamı üzerinde durulmaktadır.³¹ Nitekim yukarıda ifade edildiği gibi nüzûl dönemi bilgisini göz

²⁶ Bk. Dineverî, *Tefsîru İbn Vehb*, 2/14-15, 1/305-306, 335, 336.

²⁷ Dineverî, *Tefsîru İbn Vehb*, 1/89, 98, 115, 119.

²⁸ Dineverî, *Tefsîru İbn Vehb*, 1/306, 311.

²⁹ Dineverî, *Tefsîru İbn Vehb*, 1/314, 337-338.

³⁰ Dineverî, *Tefsîru İbn Vehb*, 1/65-66, 103, 201.

³¹ Mehmet Paçacı, “Anlama (fıkıh) usulüne dair”, *İslâmî Araştırmalar* 8/2 (1995), 85.

önünde bulundurarak yorumunu yapması, söylenenleri doğrular niteliktedir.³² Müfessir, birçok yerde bu kelimeleri yorumlamaya çalışmaktadır.³³ Yûnus, 10/21. âyetinde geçen “نُورَة” kelimesini “kırmızı karınca” olarak açıklaması bu bağlamda değerlendirilmektedir.³⁴ ed-Dineverî âyette geçen bazı kelime ve cümleleri dikkate alarak dilsel analizler de yapmaktadır.³⁵ Kur’ân’da geçen kimi ifadelerin hem genel hem de özel anlamlı olduğunu belirtmesi, dilsel yorumuna örnek olarak gösterilebilir. Nitekim kimi âyetlerde geçen “يَأْتِيهَا النَّاسُ” ifadesinin hem genel hem de özel manada olduğunu belirtmesi bu minvalde değerlendirilebilir.³⁶

ed-Dîneverî’nin tefsiri dikkate alındığında, nakil yoluyla gelen israiliyat bilgisinin önemli bir yere sahip olduğu anlaşılmaktadır.³⁷ İsrailiyat bilgisi aracılığıyla âyete konu olan hususların ayrıntısına yer verilmektedir. Mesela, Hz. Musa ve İsrailoğullarının Firavun’dan kaçtıktan sonra uzun süren çöl hayatında yaşadıklarını konu edinen veriler bu niteliktedir.³⁸

3. Rivâyet Senedinde Yer Alan Râviler

Rivâyet sistemi, bilgiyi başkasına ve sonrakilere aktarılmasında kullanılan bir yöntemdir. İslam’ın ilk dönemlerine ait bilgilerin büyük ölçüde sözlü aktarım geleneği çerçevesinde nakledildiği bilinmektedir. Nüzûl döneminde sahabenin edindiği bilgiyi başkasına aktarmasında Hz. Peygamber’in teşvik edici ifadeleri etkilidir. Sahabenin anlamadığı hususları Hz. Peygamber’e sorarak açıklama talep ettikleri bilinen bir husustur. Bu şekilde elde edilen bilgilerin rivâyet yoluyla sonraki nesillere intikal ettirildiği ve müfessirlerin eserlerinde bu bilgilerin önemli bir yeri olduğu kabul edilmektedir.³⁹

Bu bağlamda ed-Dineverî’nin de rivâyet yoluyla aktarılan bilgilerden istifade ettiği görülmektedir. Ona nakil yoluyla gelen bilgilerin içinde Abdullah b. Abbâs’a isnad edilen tefsir rivâyetlerinin önemli bir yer tuttuğu anlaşılmaktadır. O, kendine özgü yöntemiyle sürenin yalnızca ilk âyetinin tefsirinde Abdullah b. Abbâs’a isnad edilen rivâyetin sened zincirine yer verirken

³² Dîneverî, *Tefsîru İbn Vehb*, 1/452, 453, 462.

³³ Dîneverî, *Tefsîru İbn Vehb*, 1/338.

³⁴ Dîneverî, *Tefsîru İbn Vehb*, 1/338, 346.

³⁵ Dîneverî, *Tefsîru İbn Vehb*, 1/84, 140, 189, 247, 274, 381.

³⁶ Kimi âyetlerde geçen “يَأْتِيهَا النَّاسُ” ifadesinin hem genel hem de özel manada olduğunu belirtmesi buna örnek gösterilebilir. Bk. Dîneverî, *Tefsîru İbn Vehb*, 1/140, 183, 184. 2/33-34.

³⁷ Dîneverî, *Tefsîru İbn Vehb*, 1/31-32, 117.

³⁸ Dîneverî, *Tefsîru İbn Vehb*, 1/27-30.

³⁹ Mehmet Çetin, “Hadis Tahammül ve Edâ Yollarından Münâvele”, *Bayburt Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1/16 (2022), 78-79.

sonraki âyetlerin tefsirinde ise sened zincirini zikretmez.⁴⁰

Abdullah b. Abbâs'tan aktarılan tefsir rivâyetlerinin senedinin incelendiği bilinmektedir.⁴¹ Tefsir rivâyetlerinin sened zincirinde yer alan râvîlerin araştırma konusu yapılması doğal bir süreç olarak değerlendirilebilir. Abdullah b. Abbâs'ın tefsir rivâyetlerine yer veren ed-Dineverî'nin eseri bu bağlamda araştırılmaya muhtaçtır. Nitekim râvîler hakkında söylenenlerin kritik bir öneme sahip olduğu ilim ehlinin malumudur.

Âyetin vermek istediği mesajın anlaşılması, yorumlanması ve tatbiki için Hz. Peygamber'in açıklaması önemli bir yere sahiptir. Hz. Peygamber'in uygulamalarına şahitlik eden sahâbe, nüzûl döneminde şahit olduklarını rivâyet yoluyla sonraki nesillere aktardığı ifade edilir.⁴² Bu döneme şahit olan sahâbenin tefsire dair aktardıklarının da hiç şüphesiz Kur'ân'ın anlaşılmasında olumlu yönde etki etmektedir. Bu bilgilerin nakil yoluyla sonrakilere aktarılması rivâyet sistemini önemli kılmaktadır. Diğer taraftan âyetlerin genel olarak bir kısmının hüküm ifade eden, bir kısmının inanç esaslarını konu edinen ve diğer bir kısmının ise ahlak ilkelerini vaz eden içeriğe sahip olduğu bilinmektedir. Özellikle Hz. Peygamber'in hüküm ifade eden âyetlerin tefsiri niteliğindeki söz ve uygulamalarının bu bağlamda vaz geçilmez bilgiler olduğu muhakkaktır.⁴³ Manası kapalı âyetleri tefsir eden rivâyetler, Kur'ân'ın anlaşılmasında önemli bir yere sahiptir. Bu yaklaşımla nüzûl dönemini resmeden malumatların âyeti anlaşılır kıldığı söylenebilir.

Yukarıda ifade edildiği üzere, ed-Dineverî'ye isnad edilen *el-Vâdih fi tefsîr* adlı eserde rivâyetler önemli bir yer tutmaktadır. Müfessirin tefsirinde yer alan râvîler hakkında şunları söylemek mümkündür: Abdullah b. Abbâs'tan⁴⁴

⁴⁰ Dineverî, *Tefsîru İbn Vehb*, 1/16, 97, 140, 186, 218, 290, 305.

⁴¹ İsmail Lütfî Çakan - Eroğlu Muhammed, "Abdullah b. Abbas", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1988), 1/78.

⁴² Halis Albayrak, "Tefsir nasıl bir ilimdir?", *İslami İlimler Araştırma Vakfı* 3 (2011), 81-82.

⁴³ Dineverî, *Tefsîru İbn Vehb*, 1/17, 72, 79; Heyet, *Kur'an İlimleri ve Tefsir Tarihi*, ed. Mehmet Akif Koç (Ankara: Grafiker Yayınları, 2021), 109.

⁴⁴ Abdullah b. Abbâs Hz. Peygamber'in amcası Abbâs'ın oğludur. Hz. Peygamber vefat ettiğinde takriben 13-14 yaşlarında bir çocuk olduğu belirtilir. Dolayısıyla her ne kadar sahâbe olsa da ömrünün önemli bir kısmını tâbiîn nesliyle geçirdiği anlaşılmaktadır. Abdullah b. Abbâs'ın tefsir yönü sahâbe döneminden günümüze kadar öneminden hiçbir şey kaybetmediği kabul edilir. Hz. Peygamber'in amcasının oğlu olması, ona duada bulunması ve Abbasi hanedanının atası olması ondan gelen rivâyetleri daha da önemli kıldığı ifade edilebilir. Bu durum onun hakkında birçok söz söylenmesine etki ettiğini de belirtmek gerekir. Bu bağlamda birçok kişinin onun adına rivâyet uydurma yoluna gittiği ifade edilir. Geniş bilgi için bk. Muhammed Hüseyin Zehabi, *et-Tefsîr ve'l-müfessirîn* (Kahire: Mektebetü Vehbe, ts.), 1/30, 1/46; Abdurrahmân b. Ebî Bekr Suyûtî, *el-İtkân fi ulûmi'l-Kur'ân*, thk. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrâhîm (el-Heyetü'l-Mısriyye, 1394), 4/233-234;

gelen ve senesinde Muhammed b. Sâib el-Kelbî'nin yer aldığı rivâyetlere ilim ehli eleştirel bir bakış açısıyla yaklaşmaktadır. Çalışmanın ileri sayfalarında bahsedileceği üzere Abdullah b. Abbâs'tan gelen rivâyetin senet zincirinde Kelbî ismi geçiyorsa ilim ehli bu rivâyete ihtiyatla bakmaktadır.⁴⁵ Eğer rivâyetin senesinde Kelbî'yle birlikte Muhammed b. Mervân es-Suddî es-Sağîr'in ismi geçiyorsa rivâyetin daha da eleştirilmesine neden olmaktadır.⁴⁶

el-Vâdih fi tefsîr'in rivâyet senesinde yer alan râvîlerden biri de el-Kelbî'nin tefsir bilgisi aldığı önemli simalardan Ebû Sâlih Bâzân'dır. Ebû Sâlih, Ümmi Hânî el-Fâhite bint Ebî Tâlib'in mevlasıdır. Onun Alî b. Ebû Tâlib, Ebû Hureyre ve Abdullah b. Abbâs gibi pek çok kişiden rivâyet naklettiği kaydedilmektedir. Kaynaklarda güvenilir olup olmadığı hakkında farklı görüşler ileri sürülmektedir. Bu bağlamda onun lehinde veya aleyhinde ifadeler bulmak mümkündür.⁴⁷

Tefsirin rivâyet senesinde yer alan râvîlerden biri de Muhammed b. Sâib el-Kelbî'dir.⁴⁸ Kelbî, metrûku'l-hadis, Şîi, yalancı ve Râfîzî olmakla

Heyet, *Kur'an İlimleri ve Tefsir Tarihi*, 118; İsmail Cerrahoğlu, "Abdullah İbn Abbas ve Tefsir İlmindeki Yeri", *Diyanet İşleri Başkanlığı Dergisi* 11/2 (1972), 17-104. Cerrahoğlu, "Abdullah İbn Abbas ve Tefsir İlmindeki Yeri", 74-83; Heyet, *Kur'an İlimleri ve Tefsir Tarihi*, 119.

⁴⁵ Muhammed b. İsmâil b. İbrâhîm Buhârî, *ed-Duafâu's-sağîr*, thk. Mahmûd İbrâhîm Zâyid (Halep: Dâru'l-Vaî, 1396), 101; Muhammed b. Hibbân b. Ahmed İbn Hibbân, *el-Mecrûhîn mine'l-muhadisîn*, thk. Hamdî Abdulmecid es-Selefi (Riyâd: Daru's-Süme'yî, 2000), 15/262; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 3/960.

⁴⁶ Suyûtî, *el-İtkân fi ulûmi'l-Kur'ân*, 4/238.

⁴⁷ Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 5/35; Hüseyin Halil, *Tefsîru'l-Kelbî ve Tefsîru İbn Abbâs (Tia) ilişkisi* (Ankara: Nobel Yayınları, 2024), 21-24.

⁴⁸ Muhammed b. Sâib el-Kelbî, Küfe'de doğan Muhammed b. Sâib el-Kelbî (ö. 146/763), Yemen'de bulunan Kelbî kabilesine mensup olduğundan dolayı bu nisbe ile anılır. Ayrıca Ebû Nadr künyesiyle de bilinir. Tabakat kitaplarında, tefsir ilminin yanı sıra ensap ilmine olan katkısı ve bu birikimini kendisinden sonraki nesle aktarması onu önemli bir şahsiyet kıldığı belirtilir. Hadis ehli umumiyetle onun hakkında olumsuz kanaate olup, ondan gelen rivâyetlere yer vermez. Süfyân es-Sevrî ondan rivâyet aldığı eleştirilerine "ben onun doğru rivâyetlerini yalan rivâyetlerinden ayırabiliyorum." şeklinde cevap verdiği aktarılır. Süfyân es-Sevrî Kelbî'nin tanımaması için ondan aldığı rivâyetleri aktarırken adı ve nisbesi yerine Ebu'n-Nadr künyesine yer verdiği ifade edilir. Aynı şekilde Ahmed b. Hanbel (ö. 241/855) de rivâyetlerine Ebu's-Said künyesiyle yer verir. Cerh ve tadil ilminde önemli bir kişi olan İbn Ebû Hâtim, bu ilimdeki yetkinliği ve otoritesi dikkate alındığında o, sadece rivâyetleri değerlendirmekle kalmaz, aynı zamanda râvîlerin güvenilirliklerini de incelediği bilinmektedir. Bu bağlamda, Süfyân es-Sevrî'nin Kelbî'ye dikkat çekmek gayesiyle onun rivâyetlerini aktardığını belirtir. Süfyân es-Sevrî ifade ettiği gibi Kelbî rivâyetlerinden doğru olanlarını yanlış olanlarından ayırt etme yeteneğinin olduğu ifade edilebilir. Bilgi için bk. Muhammed b. Ahmed b. Osmân Zehebî, *Târihu'l-İslâmî ve veşeyâtu'l-meşâhir ve'l-a'lâm*, thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf (Beirut: Daru'l-Garbi'l-İslâmî, 2003), 3/960. Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 6/249. Abdurrahmân b. Muhammed b. İdrîs er-Râzî İbn Ebû Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dil* (Haydarabâd: Dâiretü'l-Maârifü'l-Osmâniyye, ts.), 2/36.; Halil, *Tefsîru'l-Kelbî ve tefsîru ibn Abbâs (Tia) ilişkisi*, 117-121.

suçlanmaktadır.⁴⁹ Buhârî (ö. 256/870), Ebû Sâlih → Kelbî zinciriyle gelen tefsir rivâyetlerinin doğru olmayan bilgiler içerdiğine dikkat çekmektedir.⁵⁰ Yalan haber aktardığı gerekçesiyle insanların onu terk ettiği, fakat kimi râvîlerin de ondan rivâyet almaya devam ettiği ifade edilmektedir.⁵¹ Kelbî'nin dönemin bilinen âlimlerinden istifade ettiği⁵² gibi pek çok kimsenin de onun ilminden yararlandığı ifade edilmektedir.⁵³

el-Vâdih fî tefsîr'in rivâyet senedinde es-Suddî es-Sağîr'in de ismi de yer almaktadır. Muhammed b. Mervân es-Suddî es-Sağîr neredeyse ilim ehlinin tamamı tarafından eleştirilmektedir. Yapılan eleştirilerin sebebi, senedinde yer aldığı rivâyetlerin bazısı uydurma bazısının da tartışmalı hususları ihtiva etmesi gösterilmektedir.⁵⁴ Cehmiye fırkasına meylettği yönündeki bilgilerin ayrıca eleştirilmesine yol açtığı ifade edilir. Dahası el-Kelbî'nin Ebû Sâlih Bâzân kanalıyla Abdullah b. Abbâs'a dayandırdığı rivâyetleri ondan duymadığını itiraf ettiği belirtilmektedir. es-Suddî es-Sağîr'in senedinde Ebû Sâlih Bâzân'ın olduğu rivâyetleri aktarması eleştirilmesinin bir başka nedeni olarak gösterilmektedir.⁵⁵ Nitekim kaynaklarda hakkında "leyste bi's-sika", "metrûku'l-hadis" gibi cerh ifade eden sözlere yer verilmesi söylenenleri doğrular niteliktedir.⁵⁶ es-Sevrî (ö. 161/778), İbn Ebû Hâtim (ö. 327/938), İbn Hibbân (ö. 354/965) gibi birçok âlim es-Suddî es-Sağîr'i güvenilir bulmamaktadır.⁵⁷ Bu bağlamda, es-Sevrî, el-Kelbî'nin aktardığı bazı rivâyetlerin yalan olarak nitelendirdiği; es-Suddî es-Sağîr'in ise bu rivâyetleri aktardığının kaynaklarda belirtildiği ifade edilmektedir.⁵⁸ İbn Hibbân ise es-Suddî es-Sağîr'in Cehmiyye

⁴⁹ Bedrüddîn Mahmûd b. Ahmed b. Musâ b. Ahmed el-Aynî, *Megâni'l-ahyâr fî şerhi esâmî ricâli meâni'l-âsar* (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1427), 3/536.

⁵⁰ Buhârî, *ed-Duafâu's-sağîr*, 101.

⁵¹ Muhammed b. İsmâil b. İbrâhîm el-Buhârî, *et-Târihu'l-kebir*, thk. Muhammed b. Abdulmuîn (Haydarabad: Dâiretü'l-Maârifî'l-Osmâniyye, ts.), 1/101; Halil, *Tefsîru'l-Kelbî ve tefsiru İbn Abbâs (Tia) ilişkisi*, 21-24.

⁵² Muhammed b. Sad İbn Sad, *et-Tabâkatu'l-kübrâ*, thk. Muhammed Abdülkâdir Atâ (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1410), 5/302.

⁵³ Ahmed b. Muhammed b. İbrâhîm İbn Hallikân, *Vefeyâtu'l-a'yân ve ebnâu ebnâi'z-zamân*, thk. İhsân Abbâs (Beyrut: Daru Sâdr, ts.), 4/309; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 6/249.

⁵⁴ Ya'kûb b. Süfyân b. Cuvvân Fesevî, *el-Marîfe ve't-târih*, thk. Ekrem Ziyâ Ömerî (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, ts.), 3/186; İbn Hibbân, *el-Mecrûhîn mine'l-muhadisîn*, 1/370.

⁵⁵ Ahmed b. Alî b. Muhammed b. Ahmed l-Askalânî İbn Hacer, *el-İsâbe fî temyizi's-sahâbe*, thk. Adil Ahmed Abdümevcüd-Ali Muhammed Muavvad (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1415), 8/30.

⁵⁶ Abdullah b. Adî b. Abdullah İbn Adî, *el-Kâmil fî du'afâi'r-ricâl*, thk. Âdil Ahmed Abdümevcüd-Ali Muhammed Muavvaz (Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1418), 7/512.

⁵⁷ Fesevî, *el-Marîfe ve't-târih*, 3/189; İbn Ebû Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dil*, 86.

⁵⁸ es-Suddî es-Sağîr'in rivâyet aldığı Muhammed b. Sâib el-Kelbî Hakkında geniş bilgi için ayrıca bk. Ali Karataş, "Kelbî ve Yorumları", *Kur'an ve Yorumu -İlk Üç Yüz Yıl-*, (2019), 7.

firkasına meyleden görüşlere sahip olması, insanları bidate çağırması ve aktardığı haberlerin senedini düşürmesi gerekçesiyle birçokları tarafından eleştirildiğini tespitini yapmaktadır.⁵⁹ Senedinde onun olduğu rivâyetlerde bu durumu resmeden spesifik örnekler görmek mümkündür.⁶⁰

Birçokları tarafından eleştirilmesine rağmen *el-Vâdih fi tefsîr*'de olduğu gibi bazı eserlerde es-Suddî es-Sağîr'in rivâyetlerinin yer bulmuş olması düşündürücüdür.⁶¹ Bir yandan onun güvenilirliği tartışılırken, diğer yandan rivâyetlerinin kullanım alanı bulmasının bu şahsın daha da tartışılmasına yol açtığı anlaşılmaktadır. *el-Vâdih fi tefsîr*'de ondan gelen rivâyetlere yer verilmesi ilim otoriteleri tarafından yapılan eleştirilerin dikkate alınmadığını ortaya koymaktadır.

Tefsirinde onun rivâyetlerine yer verenler olduğu gibi⁶² es-Suddî es-Sağîr'den gelen haberlere itibar etmeyenlerin de olduğunu belirtmek gerekir. Yaptığımız incelemeye göre, ilimde otorite kabul edilen Muhammed b. Cerîr et-Taberî (ö. 310/923) ile İbn Ebû Hâtim'in tefsirlerinde ondan gelen rivâyetlere yer verilmemiştir. Bu durum, söz konusu rivâyetlere güven duyulmadığını veya bunların delil olarak kullanılmaya uygun görülmediğini düşündürmektedir. Bu tefsirlerde ondan gelen rivâyetlere yer verilmemesi onun hakkında söylenenleri destekler niteliktedir.

el-Vâdih fi tefsîr'in rivâyet senedinde Ammâr b. Abdülmecîd el-Herevî'nin de ismi yer almaktadır. Onu hakkında sınırlı malumat olmasıyla birlikte şunları söylemek mümkündür: Ammâr b. Abdülmecîd el-Herevînin, nisbesinden de anlaşılacağı üzere Heratlı olduğu anlaşılmaktadır. Rivâyet senedinde yer alan şahıslar dikkate alındığında, onun kesin olmamakla birlikte onun 3/9. asrın ortalarında doğmuş olduğu anlaşılmaktadır. O, Ebû Yasîr

⁵⁹ İbn Hibbân, *el-Mecrûhîn mine'l-muhadisîn*, 1/370.

⁶⁰ Ahmed b. Ali b. Muhammed b. Ahmed el-Askalânî İbn Hacer, *Tezhibü't-Tezhib* (Matbaatü Dâireti'n-Nizâmîyye, 1326), 9/435-436; İmâdüddin İsmâil b. Şihâbiddin Ömer b. Kesîr İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye* (Dâru'l-Fikr, 1986), 3/150.

⁶¹ Bk. Semerkandî, *Bahru'l-'ulûm*, thk. Ali Muhammed-Adil Ahmed Abdülmecîd (Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1993), 2/580; Mansûr b. Muhammed b. Abdulcebbar Sem'anî, *Tefsîr'ul-Kur'ân*, thk. Yâsir b. İbrâhîm ve Ganîm b. Abbâs (Suudi Arabistan: Daru'l-Vatan, 1997), 4/92; Ahmed b. Muhammed b. İbrâhîm Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-beyân an tefsîri'l-Kur'ân*, thk. Muhammed b. Aşûr (Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, 1422), 1/155, 2/146, 228; Mahmûd b. Ömer b. Muhammed Zemahşerî, *el-Keşşâf an hakâiki gavâmi't-Tenzîl* (Beyrut: Dâru'l-Kitâbü'l-Arabî, 1407), 2/742; Abdurrahmân b. Ebî Bekr Suyûtî, *ed-Duru'l-mensûr* (Beyrut: Dâru'l-Fikr, ts.), 7/380.

⁶² Suyûtî, *ed-Duru'l-mensûr*, 1/75, 7/380; Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-beyân an tefsîri'l-Kur'ân*, 2015, 1/155, 2/146, 228, 3/88; Sem'anî, *Tefsîr'ul-Kur'ân*, 4/92.

künyesiyle tanınmaktadır.⁶³ Kaynaklarda onun Horasan'da bulunduğu⁶⁴ ve Enes b. Mâlik (ö. 93/711) adına hadis uydurduğu ifade edilmektedir. Bu bilgiler, onun ilimî otoriteler nezdinde kabul görmediğini göstermektedir.⁶⁵

Kaynaklarda onun için meçhûl ifadesine yer verilmektedir. İbn Hibbân onun hakkında sert eleştiri yaparak yalancılıkla ithâm etmektedir. İbn Hibbân onun isminin sadece cerh amacıyla zikredilebileceğini ifade etmektedir.⁶⁶ Senet zincirinde yer alan Ammâr b. Abdülmecîd el-Herevî gibi râvîlerin adlarına hadis tespiti faaliyetinde yer verilmektedir. Onun, Suddî es-Sağîr'in senedinde yer aldığı rivâyette bulunması rivâyetin zayıf ya da uydurma ihtimalini artırdığı ifade edilmektedir. Özellikle Muhammed b. Sâib el-Kelbî ile Muhammed b. Mervân es-Suddî es-Sağîr ikilisi sened zincirinde yer alıyorsa rivâyet daha çok eleştirilmektedir.⁶⁷ Yukarıda ifade edildiği gibi Horasân'da varlık gösteren ed-Dineverî'nin⁶⁸ Enes b. Mâlik adına hadis uydurmasının, ilim otoritelerinin onu kabul etmemesinde etkili olduğu söylenir.⁶⁹

ed-Dineverî tefsirinde yer alan rivâyetlerin sened zincirinde yer alan râvîlerden Yusûf b. Bilâl (ö. ?), Hasan b. Alî b. Şemr (ö.?), Mansûr b. Münzir (ö.?), Ahmed b. İshâk (ö.?), Hasan b. Alî (ö.?) ve Ebû Ca'fer Muhammed b. Abdullah b. Urve (ö.?) hakkında kaynaklarda malumata ulaşılmamasından dolayı bunlarla ilgili değerlendirme yapma imkanını sınırlandırmaktadır. İsnad zincirinde adı geçen bu şahıslarla ilgili malumatın olmaması bu râvîleri meçhûl duruma koymaktadır.

ed-Dineverî'nin tefsirinde İbn Abbâs'a isnad edilen rivayetlerin nakledildiği el-Kelbî ve es-Suddî es-Sağîr tariki içerisinde asıl kırılma noktasının Muhammed b. Mervân olduğu anlaşılmaktadır. Kaynaklarda el-Kelbî-es-Suddî es-Sağîr'in birlikte zikredilerek "Kûfe'nin iki yalancısı" şeklinde nitelendirilmeleri sert bir eleştiriye yansıtılmaktadır.⁷⁰ Dolayısıyla bu tarihin eleştirildiği nokta, bu iki râvinin birlikte oluşturduğu rivayet kalıbıdır. Bu tarikle

⁶³ Alî b. Ahmed b. Muhammed Vâhidî, *et-Tefsîru'l-basît* (Suudi Arabistan, 1430), 1/152.

⁶⁴ İbn Hibbân, *el-Mecrûhîn mine'l-muhadisîn*, 7/358.

⁶⁵ Zehebi, *et-Tefsîr ve'l-müfessirûn*, 1/162.

⁶⁶ İbn Hacer, *Lisânu'l-mizân*, 2/421.

⁶⁷ Vâhidî, *et-Tefsîru'l-basît*, 1/152.

⁶⁸ İbn Hibbân, *el-Mecrûhîn mine'l-muhadisîn*, 7/358.

⁶⁹ Zehebi, *et-Tefsîr ve'l-müfessirûn*, 1/162.

⁷⁰ Abdullah b. Müslim ed-Dineverî İbn Kuteybe, *el-Me'ârif*, thk. Sevet Ukkâşe (Kahire: el-Heyetu'l-Mısıriyye, 1992), 3/446; Ahmed b. Hüseyin Beyhakî, *Hayâtu'l-enbiyâ fî kubûrihim*, thk. Ahmed b. Atıyye el-Gâmidî (Medine: Mektebetu'l-Ulûm ve'l-Hikem, 1993), 103; Zehebi, *Târîhu'l-İslâm ve vefeyâtu'l-meşâhir ve'l-a'lâm*, 3/960; İbn Hacer, *el-İsâbe fî temyîzi's-sahâbe*, 8/30; Suyûtî, *ed-Duru'l-mensûr*, 8/700.

gelen rivayetlerin yoğun bir şekilde kullanması, ed-Dineverî'nin bu tarihin cerh edilip edilmediğini önemsemediği anlamına gelmemektedir. Eserinin genel yapısı rivayet sunum biçimi, onun bu tarihi savunma amacını taşımadığını göstermektedir. Onun asıl amacının erken dönem tefsir hafızasını oluşturan rivayetleri olduğu gibi kayıt altına almak olarak açıklanabilir.

4. Verilerin Değerlendirilmesi

Bu başlıkta, elde edilen veriler tartışılacak ve bu bağlamda sonuç elde edilmeye çalışılacaktır. Çağdaş araştırmacılardan olan Ahmed Ferîd'in de ifade ettiği üzere ed-Dîneverî'ye isnad edilen bu eserde Abdullah b. Abbâs'tan gelen rivayetlerin önemli bir yeri vardır. ed-Dîneverî'nin tefsiri ile ilgili onun şu ifadelerine yer verilebilir: ed-Dîneverî'nin Abdullah b. Abbâs'a isnad edilen rivayetlerden meydana gelen ve tarihte *Tefsiru Kelbî* olarak bilinen kaynaktan istifade ederek bu eseri oluşturduğu anlaşılmaktadır.

Rivâyetlerde yer alan nüzûl dönemine ait malumatlar, Kur'ân'ı doğru anlamak ve yorumlamak için büyük öneme sahiptir. Bu veriler, âyetin hangi olaya binaen nazil olduğu ve o dönemin sosyo-kültürel şartlarını anlamaya yardımcı olduğu gibi dönemin ekonomik ve dini şartlarının da anlaşılmasına etki eder. Eserin üslup ve muhtevası hususunda ise şu ifadelere yer verilebilir: Abdullah b. Abbâs'a isnad edilen rivâyetler dikkate alındığında, bu bilgilerinin erken dönem olarak ifade edilen 1/7-2/8. asrın parçacı tefsir yönteminin özelliklerini taşıdığı anlaşılmaktadır. ed-Dîneverî, tefsirinde âyetin anlaşılması için nüzûl döneminin tarihi ve sosyal bağlarını dikkate alarak tefsirini oluşturduğu anlaşılmaktadır. Âyetin tefsiri mahiyetinde, tarihte yaşanmış bazı olayların, ayrıntısını aktarır.

Abdullah b. Abbâs'tan gelen rivâyetleri aktarması, kendisine ulaşan verileri referans olarak eserini oluşturduğunu göstermektedir. Âyeti tefsir etmeden önce sûrenin Mekkî veya Medenî olduğuna dair bilgiler vermesi, genel manada âyetin indiği mekânı hatırlatıcı bir özelliğe sahiptir. Nüzûl döneminde yaşanan olayları tefsirine dâhil etmesi ise Hz. Peygamber ile onun davetini kabul etmeyenler arasındaki mücadeleyi resmeder niteliktedir. Nitekim ilgili âyetin tefsiri bağlamında Hz. Peygamber ve sahâbeden gelen malumatları sunması âyetlerin daha iyi anlaşılmasını kolaylaştırmaktadır. Bu bilgiler nüzûl döneminde gerçekleşen bazı olayların bilinmesini sağlamaktadır.⁷¹ Sûrelerin başında Abdullah b. Abbâs'tan gelen rivâyete yer vermesi⁷² ve tefsirinin iki

⁷¹ Dîneverî, *Tefsîru İbn Vehb*, 1/57, 65-66, 68,73, 88, 92,103, 146, 151, 152, 154, 178.

⁷² Dîneverî, *Tefsîru İbn Vehb*, 1/97, 140, 186, 218, 154, 290, 305.

yerinde⁷³ rivâyet senedini zikretmesi bu eserin ayırıcı bir özelliği olarak takdim edilebilir. Vâhidî (ö. 468/1076), de her surenin başında “Abdullah b. Abbâs’tan yapılan isnadla” ifadesinin yer aldığını belirtmektedir. O, Abdullah b. Abbâs’tan bu tarikle gelen rivâyetlerin Muhammed b. Mervân es-Suddî es-Sağîr’in Kelbî’den aktardığı rivâyetler olduğunu kaydetmektedir.⁷⁴

el-Vâdih fî tefsîr adlı eserin sonraki dönemde itibar görmemesinin sebebi şu şekilde izah edilebilir. Bu eserde yer alan rivâyetlerin senedinde, ilim ehli tarafından eleştirilen Muhammed b. Sâib el-Kelbî’nin olmasının bu kitabın tanınmamasına etki ettiği söylenebilir. Rivâyet senedinde Muhammed b. Mervân es-Suddî es-Sağîr’in olması da bu tefsire itibar edilmemesinin diğer bir nedeni olarak ileri sürülebilir.⁷⁵ Netice itibarıyla söz konusu şahısların cerh ve tadil otoriteleri tarafından eleştirilmesi bu eserin tanınmamasına neden olduğu söylenebilir.

Sonuç

el-Vâdih fî tefsîr çerçevesinde Abdullah b. Abbâs’a isnat edilen rivâyetlerin sened açısından incelenmesini konu edinen bu çalışma, eserdeki rivâyetlerin büyük ölçüde tek bir isnad zinciri üzerinden nakledildiğini ve bu hattın güvenilirliği meselesinin eserin ilmî değerini doğrudan etkilediğini ortaya koyar. Rivâyet zincirinde yer alan Muhammed b. Sâib el-Kelbî ve Muhammed b. Mervân es-Suddî es-Sağîr hakkında cerh-ta’dîl otoritelerince yöneltilen ağır tenkitler, söz konusu rivâyetlerin sıhhati hususunda ciddi tereddütler doğurur. Zincirde bulunan Ebû Sâlih Bâzân hakkında ise ihtilafli değerlendirmeler bulunduğu tespit edilir. Bu çerçevede, rivâyetlerin tek bir isnad hattı üzerinden ve güvenilirliği tartışmalı râviler aracılığıyla aktarılması, eserin sonraki dönem tefsir literatüründe yeterince itibar görmemesinin temel sebeplerinden biri olarak değerlendirilir. Bununla birlikte eser, erken dönem rivâyet tefsiri anlayışının yöntem ve muhteva özelliklerini yansıtmaması bakımından tefsir tarihi açısından dikkate değer veriler sunar.

Eser, sahâbe ve tâbiine isnad edilen rivâyetlerin sıhhati ve râvîlerin güvenilirliği bağlamında önemli bir inceleme alanı oluşturmaktadır. Bu tefsirin temel dayanağı olan rivâyetler, nüzûl dönemi bilgileri, tarihi veriler, sebebi nüzûl, İsrâiliyat ve kıssa gibi unsurlar aracılığıyla Kur’ân’ın yorumlanmasına

⁷³ Dîneverî, *Tefsîru İbn Vehb*, 1/14, 16.

⁷⁴ Vâhidî, *et-Tefsîru 'l-basît*, 1/152.

⁷⁵ el-Aynî, *Megâni 'l-ahyâr fî şerhi esâmî ricâli meâni 'l âsâr*, 3/446.

katkı sağlamaktadır. Böylece râvînin aktardığı haberler, nüzûl döneminde Kur'ân'ın nasıl anlaşıldığına dair malumatlar vererek âyetlerin yorumlanmasına da yardımcı olmaktadır. Ancak rivâyetlerin senedinde yer alan râvîlerin cerh ve tadil ilmi ışığında değerlendirilmesi eserin güvenilirliği açısından kritik öneme sahiptir. Bu eserde yer alan tefsir bilgisi Abdullah b. Abbâs, Ebû Sâlih Bâzân, Muhammed b. Sâib el-Kelbî, Muhammed b. Mervân'nın de aralarında olduğu isnâdla sonrakilere aktarılmaktadır. el-Kelbî ve es-Suddî es-Sağîr gibi râvîlerin güvenilirliği ile ilgili söylenenler hadis ilim metodolojisinin hassasiyetini göstermektedir.

Rivâyet sistemi sadece tefsir bilgisini korumakla kalmamış, aynı zamanda bu bilgilerin sonraki nesle aktarılmasını da sağlamıştır. Bu bağlamda rivâyetlerden oluşan bir tefsir eserin önemi, onda yer alan râvîlerin güvenilirliği ve bilinirliğiyle doğru orantılıdır. ed-Dîneverî'nin tefsirinde yer alan rivâyetlerin senedindeki kimi râvîlerin güvenilir olmadığı yönündeki malumatlar bu tefsire bazı eleştirilerin yapılmasına zemin hazırlamaktadır. Nitekim ilim ehlinin Kelbî ve es-Suddî es-Sağîr'in güvenilir olmadığı yönündeki görüşleri bunu doğrulamaktadır. *el-Vâdih fî Tefsîr'*de yer alan bu isnad kalıbı Abdullah b. Abbâs'a dayandırılan birçok rivâyete kaynaklık etmektedir. Muhammed b. Mervân es-Suddî es-Sağîr'in Kelbî'den aktardığı rivâyetler zayıf ya da güvenilmez olarak değerlendirilmektedir. Bu bağlamda ed-Dîneverî tefsiri, nakli önceleyen, İbn Abbâs rivayetleri çerçevesinde şekillenen, bir niteliğe sahiptir. Müellif, rivayetler arasında tercih ya da tenkide dayanan bir tetkik yapmamaktadır. Nitekim “ister sahîh olsun ister olmasın” ifadesi asıl gayesinin mezkûr tarikte gelen rivayetleri kayıt altına almak olduğunu göstermektedir. Eser, İbn Abbâs merkezli rivayetlerin erken dönemde nasıl sistematik bir tefsir yapısına dönüştürüldüğünü göstermesi bakımından önemli bir örnek olarak değerlendirmek mümkündür. Onun tefsirinin rivayet ağırlıklı yapısının büyük ölçüde tenkit edilen râvîlere dayanması, sonraki müfessirlerin eseri doğrudan bir kaynak olarak almalarına engel olmuştur. Bundan dolayı ed-Dîneverî tefsiri erken dönemde telif edilmiş olmasına rağmen literatürde “قَالَ الدِّينُورِيُّ” gibi açık bir atıfla yer bulmadığı ifade edilebilir. Onun eserinde yer verdiği rivayetlerin ya farklı tarikler aracılığıyla sonraki nesillere aktarıldığı ya da tamamen göz ardı edildiği belirtilebilir.

ed-Dîneverî tefsirinde Abdullah b. Abbâs'a isnad edilen rivâyetin senedini râvînin güvenilirliği açısından inceleyen bu çalışmada rivayet zincirde yer alan râvîlerin önemli bir kısmının, özellikle el-Kelbî'nin ve es-Suddî es-Sağîr'in, klasik cerh-ta'dîl literatüründe zayıf kabul edildiğini tespit etmektedir.

Bu durum, eserin sonraki dönem müfessirlerince sınırlı biçimde kullanılma gerekçesini açıklamaktadır. Ancak eserin, İbn Abbâs merkezli rivâyet anlayışını koruması ve erken dönem tefsir geleneğini yansıtmaması bakımından tarihî bir öneme sahip olduğu da görülmektedir. Böylece çalışma, rivâyet tefsirlerinde râvî güvenilirliğinin ilmî itibarı nasıl etkilediğini göstermekte; hadis ve tefsir ilimleri arasındaki metodolojik etkileşime dair yeni bir bakış açısı kazandırmaktadır. Gelecekte bu incelemenin, ed-Dineverî tefsirinde yer alan rivâyetleri diğer erken dönem tefsirleriyle karşılaştıran araştırmalarla desteklenmesi, tefsir metodolojisi tarihine daha derin katkılar sağlayacaktır.

Kaynakça | References

- Âdil Nuveyhid. *Mu'cemu'l-mufessirin*. 2 Cilt. Beyrut: Müessesetu Nuveyhid es-Sikâfiyye, 1988.
- Albayrak, Halis. "Tefsir İlminin Sınırlarına Dair". *Tefsir Nasıl Bir İlimdir?* İstanbul, 2010.
- Albayrak, Halis. "Tefsir nasıl bir ilimdir?" *İslami İlimler Araştırma Vakfı* 3 (2011), 77-85.
- Aynî, Bedrüddîn Mahmûd b. Ahmed b. Musâ b. Ahmed el-. *Megâni'l-ahyâr fi şerhi esâmî ricâli meâni'l âsâr*. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1427.
- Bâ Mahreme, Ebû Muhammed et-Tayyîb b. Abdullah. *Kâledetu'n-nehr fi vefayâti a'yâni'd-dehr*. 6 Cilt. Cidde: Dâru'l-Minhâc, 1428.
- Beyhakî, Ahmed b. Hüseyin. *Hayâtu'l-enbiyâ fi kubûrihim*. thk. Ahmed b. Atıyye el-Gâmidî. Medine: Mektebetu'l-Ulûm ve'l-Hikem, 1993.
- Bırışık, Abdulhamit. "Tefsir". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 40/281-290. İstanbul: TDV Yayınları, 2011.
- Buhârî, Muhammed b. İsmâil b. İbrâhîm. *ed-Duafâu's-sağîr*. thk. Mahmûd İbrâhîm Zâyid. Halep: Dâru'l-Vaî, 1396.
- Buhârî, Muhammed b. İsmâil b. İbrâhîm. *et-Târîhu'l-kebîr*. thk. Muhammed b. Abdulmuîn. 8 Cilt. Haydarabad: Dâiretü'l-Maâri'î'l-Osmâniyye, ts.
- Cerrahoğlu, İsmail. "Abdullah İbn Abbas ve Tefsir İlmindeki Yeri". *Diyanet İşleri Başkanlığı Dergisi* 11/2 (1972).
- Cerrahoğlu, İsmail. "Tefsir ve Hadis Kitabetine Karşı Peygamber ve Sahabe'nin Durumu". *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 9 (1962), 39-46.
- Çakan, İsmail Lütfi - Muhammed, Eroğlu. "Abdullah b. Abbas". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 1/76-79. İstanbul: TDV Yayınları, 1988.
- Çetin, Mehmet. "Hadis Tahammül ve Edâ Yollarından Münâvele". *Bayburt Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1/16 (2022), 77-99.
- Dîneverî, Ebû Muhammed Abdullah b. Muhammed b. Vehb. *Tefsîru İbn Vehb*. thk. Ahmed Ferîd. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2003.
- Erçin, Hatice Ece. "Hicrî İkinci Asırda Sünnî-Şiî Paradigmanın Tefsir Rivayetlerine Etkisi: İbn Abbâs Örneği". *Tefsir Araştırmaları Dergisi* 6/1 (01 Nisan 2022), 365-394.
- Fesevî, Ya'kûb b. Süfyân b. Cuvvân. *el-Marife ve't-târîh*. thk. Ekrem Ziyâ Ömerî. 3 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, ts.
- Halil, Hüseyin. *Tefsîru'l-Kelbî ve Tefsîru İbn Abbâs (Tia) ilişkisi*. Ankara: Nobel Yayınları, 2024.
- Hamevî, Şihabüddîn Ebû Abdullah Yâkût b. Abdullah. *Mu'cemu'l-büldân*. 7 Cilt. Beyrut: Daru Sâdr, 1995.
- Heyet. *Kur'an İlimleri ve Tefsir Tarihi*. ed. Mehmet Akif Koç. Ankara: Grafiker Yayınları, 2021.
- İbn Adî, Abdullah b. Adî b. Abdullah. *el-Kâmil fi du'afâi'r-ricâl*. thk. Âdil Ahmed Abdülmevcûd-Ali Muhammed Muavviz. Beyrut: Dâru'l-

- Kütübü'l-İlmiyye, 1418.
- İbn Asâkir, Alî b. Hüseyin b. Hibetullah. *Târîhu Dimeşk*. thk. Amr b. Garâme el-Umrevî. Dâru'l-Fikre, 1984.
- İbn Ebû Hâtim, Abdurrahmân b. Muhammed b. İdrîs er-Râzî. *el-Cerh ve't-ta'dil*. Haydarabâd: Dâiretü'l-Maârifî'l-Osmâniyye, ts.
- İbn Hacer, Ahmed b. Alî b. Muhammed. *Lisânu'l-mizân*. thk. Dâiretu'l-Marife. 7 Cilt. Beyrut: Müessesetü'l-A'lemi li'l-Matbûât, 1971.
- İbn Hacer, Ahmed b. Alî b. Muhammed b. Ahmed b. Hacer el-Askalânî. *Tezhîbü't-Tezhîb*. 12 Cilt. Matbaatü Dâireti'n-Nizâmîyye, 1326.
- İbn Hacer, Ahmed b. Alî b. Muhammed b. Ahmed el-Askalânî. *el-İsâbe fî temyîzi's-sahâbe*. thk. Âdil Ahmed Abdümevcüd-Ali Muhammed Muavviz. 8 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1415.
- İbn Hallikân, Ahmed b. Muhammed b. İbrâhim. *Vefeyâtu'l-a'yân ve ebnâu ebnâi'z-zamân*. thk. İhsân Abbâs. 7 Cilt. Beyrut: Daru Sâdr, ts.
- İbn Hibbân, Muhammed b. Hibbân b. Ahmed. *el-Mecrûhîn mine'l-muhadisîn*. thk. Hamdî Abdulmecîd es-Selefî. 2 Cilt. Riyâd: Daru's-Süme'yî, 2000.
- İbn Kesîr, İmâdüddîn İsmâîl b. Şihâbiddîn Ömer b. Kesîr. *el-Bidâye ve'n-nihâye*. 15 Cilt. Dâru'l-Fikr, 1986.
- İbn Kuteybe, Abdullah b. Müslim ed-Dîneverî. *el-Me'ârîf*. thk. Sevet Ukkâşe. Kahire: el-Heyetu'l-Mısriyye, 1992.
- İbn Manzûr, Muhammed b. Mukerrem b. Alî. *Muhtasarü târihu Dimeşk*. thk. Rûhiye en-Nehhâs, Riyâd Abdülhamîd, Muhammed Mutî'. Şam: Dâru'l-Fikr, 1984.
- İbn Sad, Muhammed b. Sad. *et-Tabâkatu'l-kübrâ*. thk. Muhammed Abdülkâdir Atâ. 8 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1410.
- Karataş, Ali. "Kelbî ve Yorumları". *Kur'an ve Yorumu -İlk Üç Yüz Yıl-*, 1-15.
- Kazvînî, Halîl b. Abdullah b. Ahmed. *el-İrşâd fî marifeti ulemâi'l-hadîs*. thk. Muhammed Sâid Ömer İdrîs. 3 Cilt. Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 1409.
- Mizzî, Yûsuf b. Abdurrahmân b. Yûsuf. *Tezhibu'l-Kemâl fî esmâi'r-ricâl*. thk. Beşşâr Avvâd Marûf. 35 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1400.
- Nalbant, Süme'yra. "Sahâbe-Tâbiîn Arasındaki Hoca-Talebe İlişkinde İhtilaf: İbn Abbas ve Mücâhid Örneği". *Tefsir Araştırmaları Dergisi* 9/2 (01 Ekim 2025), 473-497.
- Özek, Ali. "Dirayet Müfessiri İbn Abbas". *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 4 (03 Ocak 2014), 66-74.
- Öztürk, Mahmut. "Peygamberlerin Tebliğ Sürecinde Bazı Ortak Noktalar". *Harran İlahiyat Dergisi* 46 (01 Aralık 2021), 134-159.
- Paçacı, Mehmet. "Anlama (fıkıh) usulüne dair". *İslâmî Araştırmalar* 8/2 (1995), 85-97.
- Paçacı, Mehmet. "Klasik Tefsir Neydi?" *İslâmî İlimler Dergisi* 1/3 (01 Nisan 2007), 7-20.
- Sa'lebî, Ahmed b. İbrahim. *el-Keşf ve'l-beyân an tefsîri'l-Kur'ân*. thk. Komisyon. 33 Cilt. Cidde: Daru't-Tefsîr, 2015.

- Sa'lebî, Ahmed b. Muhammed b. İbrâhîm. *el-Keşf ve'l-beyân an tefsîri'l-Kur'ân*. thk. Muhammed b. Aşûr. 10 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, 1422.
- Sem'anî, Mansûr b. Mühammed b. Abdulcebbâr. *Tefsîr'ul-Kur'ân*. thk. Yâsir b. İbrâhîm ve Ganîm b. Abbâs. Suudi Arabistan: Daru'l-Vatan, 1997.
- Semerkandî. *Bahru'l-'ulûm*. thk. Alî Muhammed-Adil Ahmed Abdülmevcûd. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1993.
- Sezgin, Fuat. *Târihu'l-turâsi'l-arabî*. 4 Cilt. Suudi Arabistan: Câmiatu'l-İmâm Muhammed b. Suud el-İslâmiyye, 1991.
- Suyûtî, Abdurrahmân b. Ebî Bekr. *ed-Duru'l-mensûr*. 8 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Fikr, ts.
- Suyûtî, Abdurrahmân b. Ebî Bekr. *el-İtkân fî ulûmi'l-Kur'ân*. thk. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrâhîm. 4 Cilt. el-Heyetü'l-Mısriyye, 1394.
- Şahin, Davut. "Mâtürîdî'nin İbn Abbas Rivayetlerine Yaklaşımı". *Atabe* 8 (01 Aralık 2022), 95-114.
- Vâhidî, Alî b. Ahmed b. Muhammed. *et-Tefsîru'l-basît*. Suudi Arabistan, 1430.
- Zehebî, Muhammed b. Ahmed b. Osmân. *Mizânu'l-i'tidâl fî nakdi'r-ricâl*. thk. Alî Muhammed el-Becâvî. 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Marife, 1382.
- Zehebî, Muhammed b. Ahmed b. Osmân. *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*. thk. Mecmuatu mine'l-muhakikîn bi işrafi'ş-Şeyh Muhammed el-Arnâvûtî,. 25 Cilt. Müessesetu'r-Risâle, 1985.
- Zehebî, Muhammed b. Ahmed b. Osmân. *Târihu'l-İslâm ve vefeyâtu'l-meşâhir ve'l-a'lâm*. thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf. 15 Cilt. Beyrut: Daru'l-Garbi'l-İslâmî, 2003.
- Zehebî, Muhammed Hüseyîn. *et-Tefsîr ve'l-müfessirûn*. Kahire: Mektebetü Vehbe, ts.
- Zemahşerî, Mahmûd b. Ömer b. Muhammed. *el-Keşşâf an hakâiki gavâmi't-Tenzîl*. 4 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kitâbü'l-Arabî, 1407.